А.С. Наркеев

Кыргыз эл оозеки чыгармалары орус колониализми жөнүндө

XIX кылымдын экинчи жарымынан Орус империясы Орто-Азияны каратып алуу менен чек ара аймагын кеңейткен, басып алган аймактарды бүтүндөй Азиаттык Орусиянын, демейде ал «Чек ара мейкиндиги»[16],-деп Венюков бардык Азианын аймагын айткан, ошондуктан ага жараша аймактарын кеңейтүүгө алпурушкан. Мында биз Орто-Азиянын бардык элдери жашаган аймакты айтсак, ал эми Азиаттык Орусия, империянын геоэкономикалык жана демографиялык ресурстарынын коопсуздугун камсыз кылган,- деп айткан А.Б.Ремнев[17]. Орус падышалыгы Альберт Кагановичтин пикиринде: «Азыркы кездеги Борбордук-Азия элдеринин Россияга жана орустарга болгон антогонисттик мамилелерин, көп кырдуу, ар тараптан карап чыгууда, тарыхка жаңыча мамиле кылуу зарылдыгы пайда болууда»[1], - деп айткан ойлоруна кошулуу менен орус падышалыгынын администрациясы, отордук саясатын ишке ашырууда бир топ согуштук аракеттер менен да ишке ашырган. Демек катачылыктары үчүн эң ириде орустар, түрк калктары да бири-бирине милдеткер. Себеби орустар бөтөн өлкөнү басып алгандыгы, ички иштерине кийлигишүүсү тарыхый катачылык, орустарга жеңилген эл катарында түрк калктары, анын ичинде кыргыз эли бирикпегендиги жана өнүгүүнүн ыкчам жолун таба албагандыгы болуп саналат. Бирок, империялык өлкө үчүн бир чоң аймакты калкы менен кошо жеңип алуу үчүн, Орусияга бир топ проблемаларды жараткан. Эң негизгиси экономикалык, саясый, маданий проблемалар. Мына ушул маселелерди чечүүдө Туркестандын аймагындагы жана кыргыз элине падышалык орусия оторлоштуруу процессинде өзүнүн чабалдыгын көрсөтүп, орус падышалык бийлигинин кыргыз элинин алдында кадыры кетти. Ошондуктан элдик оозеки ырларда орус бийлиги тууралуу ар кандай пикирлер, ырлар, кара сөз түрүндөгү айтымдар айтылып калды. Элдик оозеки чыгармалардын ойлорунда тарыхый чындык жатат, башкача айтканда эл башынан өткөргөн чындыкты айтат эмеспи. Орус бийлиги, анын адамдарынын бири 1905-жылдагы Жетисуу аймагынын генерал-губернатору Ионов ак падышага жазган билдирүүлөрүндө, кыргыздын жерлерин мүмкүн болушунча ээлей берүүнү суранат. Анын ойлорун колдоп падыша Николай биринчи «аймактагы ээликти өтө тырышкандык менен оторлоштура берүүнүн зарылдыгын баса белгилейт»[2]. Эмесем биздин эл орус оторчулугун кандай кабыл алганын элдик оозеки чыгармалар аркылуу изилдөөгө, салыштырууга аракеттенип көрөлү.

Падышачылыктын саясатын баалоо же мактоо:

Орус бийлиги кыргыз жерине улам бекем орношкон сайын, кыргыз турмушунда өзгөрүүлөр боло баштаган. Алгачкы орус келгиндеринин айылы Ысык-Көлдө, Токмокто жана түштүктө Куршабда, Көк-Артта жана Аксыда негизделди. Орус соодагерлеринин кыргыз жерлерине улам келе башташы- жаңы экономикалык маанидеги курулуштардын, мануфактуралардын пайда болушу, натуралдык чарбанын ордуна товардык чарбанын негизделиши, XIX кылымдын экинчи жарымынан башталган экономикадагы чукул өзгөрүүлөр, соода-сатык мамилелеринде малдын сатыкка чыга башташы, кыргыз элинин түшүнүгүндө «малды сойсо эт, сатса пул, көчсө унаа, бакса байлык»- деген түшүнүктүн пайда болушуна алып келди. Акын Калыгул бул өзгөрүүлөрдү мындайча баяндайт:

Уй пул болоор,
Кул бай болоор.
Тегиз жерден тегирмен жүрөөр,
Тексиз жерден бий чыгаар[3], -
деген ыр саптарында айтып өткөн.

Орус келгиндеринин социалдык- экономикалык муктаждыктарын канааттандыруу үчүн, айрыкча буудайды кайра иштетүүчү цехтин зарылдыгын билип, суу тегирмен кура

[11] А.Каганович. Некоторые проблемы царской колонизации, Туркестана 22июнь 2005г.с.1-2.

[22] «[illegible], [illegible] –[illegible], [illegible], [illegible]» [illegible] ., 1905-1907, [illegible].17; [illegible] [illegible]. « [illegible]», [illegible]:[illegible], 1989,[illegible].131.

[31] [illegible]. [illegible].,1992. 25-[illegible].

баштаган, ага чейин деле кыргыздарда суу тегирмендер болгон. Орус келгиндеринин келишин айрым жакыр кыргыздар колдоого алышып, алар менен жакшы мамиледе болушкан. Ошону менен катар эле кыргыз элинин кийим кечесинде дагы кескин өзгөрүүлөр пайда болгонун акын Калыгул:

Алка жака салынган кийим чыгаар,
Акча кагаз пул болуп, тыйын чыгаар.
Айлын тоодой аңдыган бирөө чыгаар[4]- деп баяндаган.

Кыргыз элинин экономикалык мамилелеринде акча-тыйын мамилелери кеңири колдонула башатаган. Орус акчасы товар сатып алууда негизги эквивалент катары колдонулган. Алар экономикалык жактан гана эмес, саясий түзүмү жагынан да кыйла жогорку деңгээлде турган. Алардын жүргүзгөн иштери закон-мыйзамга негизделген. Аны биз төмөндөгү ыр саптарында баяндайбыз:

Орустун пейли кең экен,
Ынсап салган неме экен.
Каапыр да болсо аяган,
Жардынын көңүлүн караган.
Жакшы менен жаманга,
Баарына бирдей санаган.
Кайда мунун жаманы,
Каапырлык кылып адамга,

Каапырлыгы тийбесе,
Адамга жоктур залалы.
Бул замана тарыды,
Каршылык кылбай диниңе.
Колумдан келип турат деп,
Өкүмдүк кылбайт элиңе.
Эмне десе, кыргыздын,
Ишенип калат сөзүнө[5].

Мына ушул ыр саптарында акын орус бийлигине обьективдүү баасын бергенине макул болбой коюуга болбойт. Алар христиан désininde, бөтөн тилде сүйлөсө да жакшы адамдары бар экенин жана жардыларга да көмөк көрсөткөнүн, элге бирдей мамиле жасаганын баяндаган. Орус адамы кыргыздын ар бир сөзүнө ишенимдүү мамиле жасарын айтат.

Таарыткан менен жериңди,
Арзан баа кылды эгинди.
Тындырып койду жайына,
Чабышып жаткан элиңди-[6] дейт акын.

М. Кылыч айткандай эгиндин мол эгилип, буудайдын, дандын арзан болгондугу бул тарыхый чындык. Орус оторчуларынын дыйканчылыкка ыңгайлуу жерлерди тартып алганы эле болбосо, жергиликтүү элге мыйзам ченеминде мамиле жасоого аракет жасаганын жана уруулук чабыштар токтоп калганын, 1869-жылы келген Радлов сарыбагыштар менен солтолор орустарга баш ийгенине 5 жыл болгондо барып, ал жерден бейпилдикти байкаган; коргоочусу жок эле бара алган жана душмандык мамилени туйган эмес. «Кыргыздар орус башкаруучулугуна тез көнгөн»,- деп жазат В.В.Бартольд.[7]

Ал эми элдик ырдагы жана тарыхый фактыда айкын айтып жатат, уруулук чабытар кайсы бир деңгээлде токтогон. Ал эми дыйканчылыкта, маселен Токмок уездинде 194 миңге, 2,2 млн пуд буудай алган болсо, ал эми Олуяата уездиндеги казак жана кыргыздар 287 миң пуд эгин эгип, 2млн эгин жыйнашкан. Мына ушул маалыматтар билдиргендей орустун келиши менен ырдагы «арзан баа кылды эгинди» дегени ырастап турат.

Ошол эле учурда акын кыргыз-казак элинин артта калгандыгына, билимсиздигин байкоого алып минтип жазган:

Орустун жоктур залалы,
Көрүнөт көзгө карааны,
Көрө албай куруп жатабыз,
Жүрдү деп анын арааны.

Орустардын жашоосу менен салыштырып, алар мыйзам менен жашаган эл экенин, жергиликтүү калкка зыяны деле жоктугун байкаган. Алгачкы жылдары орустар жергиликтүү элге жамандык кылбаган.

Алымдан башка бир тыйын,

[42]□□□□ □□□ □□□□□. 25-□□□.
[53]Мурас. Ф.,1990. 60-бет.
[64] Мурас. Молдо Кылыч .Ф.,1990. 61-бет.
[71].Бартольд В.В. Кыргыздар жана кыргыз…тарыхы …б-ча.танд. эмгектер. Б.,1997. 66-бет

Чыгым кылбайт малыңды.
Өзүңдүн бий-болушуң,
Кетирип жаткан шайыңды[8].

Демек, Молдо Кылыч орус бийликтерине караганда жергиликтүү бай-манаптардын бөрк ал десе, баш алган кылык-жоруктарын ашкерелеп айтып, орустарга шылтоолоп жергиликтүү бай-манаптар элдин наразылыгын пайда кылган учурлар болгонун:

Орустун далай улугу
Кылат экен кайырды.
Кыргыздын болуш манабы,
Маңдайга бүткөн бир малын
Жалгызыңдан айырды.
Айта берет «зар заман»
Айып дебе шайырды.
Орустун кана жазыгы?
Малайга берет акыны,
Падышалуу чиркиндин
Законго туура жатыгы.
Каратса да жериңди,
Арзан кылды эгинди,
Сураса кыргыз орусту
Тердирет эле коңузду.
Акы бербей аларга,
Салат эле жумушка.
Кылба журтум убайым,
Орусту берген кудайым[9].

Тарыхый маалыматтар айкын кыргыз манаптарынын элге болгон мамилесине назар бөлсөк: Маргалаң уездинин ичкилик болуштугунун Кожо-Арык кыштагынын тургундарынын 1889-жылы Фергана губернаторуна жазган арызында: «Молдо Тане деген болуш Миң-Дөбөгө жиберем деп буудай, 40 сом акча чогултууну буйруду. Көп өтпөй жогорку жактагы начальниктин буйругу деп ар бирибизден 16 пуддан эгин алды… Ал үчүн эки боз үй тикти. Бул үчүн бизден 60 сомдон жыйнап алды. Жайында мал жайганыбыз үчүн бизден 40 сомдон дагы алды. Бизде аскердик пост турган кезде ал үчүн 20 пуд арпа, 200 боо чөп, 3 пуд шак, 5 сомго отун жеткирдик. Бул продуктулар үчүн акчаны болуш өзү алды. Анын эки жигитине жылына кырк сом төлөйбүз»[10]. Жергиликтүү калкты башкарган болуштардын ээнбаштыктарын эч ким билбей да калган Акын Алдаш Молдонун ырларына назар салсак:

Падыша залим кутурду,
Букарасын тең көрбөй,
Бирине бирин тукурду.
Таалайы качаар өкүмөт
Өзүнө казат чукурду.
Падыша залим Николай,
Балакет баскан иттер - ай!
Билимге качан тең кылды.
Артыкча биздин кыргызды.
Билимсизди бий кылды.
Күндө отуртуп сыязын
Бийибиз абдан ый кылды.
Ыстарчын болду бул тапкан,
Ынсабы жок акмактан.
Ындыны өчтү элимдин,
Калбады Адам журт баккан[11].

Айрыкча падыша Николайдын учурунда орус оторчулары жерге орус келгиндерин отурукташтыруу менен, алар жергиликтүү кыргыздарды «экинчи сорттогу эл» деп койлорго, малга теңеген жана орус келгининин сөзүн тарыхчы Д. Айтмамбетовдун[12] эмгегинде мындайча эскерет: «И.Липский кыргыздар балтаны гана эмес куралды да кармай албаган түркөй эл деп жазган» учурлар болгон, жергиликтүү кыргыздарды экинчи сорттогу эл деп колонисттер талап тоноону өнөкөткө айландырышкан, ал жөнүндө кыргыздардын ырларында:

Ак падыша кыргызды
Багындарган болуучу.
Ай ааламды соруучу,
Бай старчын, болушу,
Бечарага чоң ушу.
Кара таман кедейди
Черезнай, тобучу,
Чыр чатагы болуучу.
Добогерге жоопкер,
Тогуз берип кобучу.
Падышачыл орустан,
Бай, манап, болуштан,
Алып алган тогуздан
Падышанын касабы,
Баары журтка азабы[13].

---

[82]Мурас. Ф.,1990. 61-бет.

[93] М.Кылыч Казалдар.Ф.,1991-жыл,162-бет.

[102]Осмонов, Асанканов А. Кыргызстан тарыхы. Б.,2003. 275-бет.

[113]Молдо А . Мурас. Ф.,1991. 186-бет.

[124][illegible]., 1967.24-[illegible]..

[135]Эл адабияты Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар. т.19. Б . , 2002 . 126-бет.

Ал эми «Ак падыша» дегени-бул орус падышасы Николай экинчини калк ушундайча аташкан жана оруска карагандан баштап кыргыз коому ыдырай баштаганын Ысаке уулу Баялынын айтуусуна караганда орустардын башкаруучуларына, бий, болуштарга кыргыздар арыз менен кайрылса, алардын арызы эч качан каралган эмес.

Ал эми Белек Солтоноевдин маалыматтарында: «Маселен бир кара доосу болсо, тогуз кара бүтүм болгон. Бул тогуз кара малдын эки үч карасы договор пайдасына калып, башкасын болуш, старчын манабы ж.б. кан соргучтары талап алган… Жасоолго, бүтүм жазган молдого «калем иши» деп башка берген. Малы жок болсо, кийимин чечип алган же туугандарына төлөткөн».

Демек, орус келгиндеринин колониалдык саясаты алгач кыргыз эли менен жакшы ымалада жүргүзүүнү күчөткөн болсо, кийинчерээк алар жергиликтүү калкты саясый, экономикалык жактан көз карандылыкта кармоого аракеттерин жергиликтүү бийлик менен бирдикте күчөткөн. Бул максаттары элдик ырларда так айтылган.